

α β γ δ ε ζ η θ ι κ λ μ ν ξ ο π ρ σ τ υ φ ψ ω 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

ENCYCLOPÉDIE,

OU

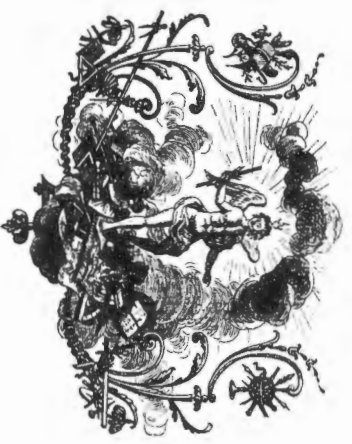
DICIONNAIRE RAISONNÉ DES SCIENCES, DES ARTS ET DES MÉTIERS,

PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

Mis en ordre & publié par M. *DIDEROT*, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. *D'ALEMBERT*, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

*Tantum series juncturae pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris!* HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS,

BRIASSON, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.

M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Προεταγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια

89

ΝΤ' ΑΛΑΜΠΕΡ

Προισαγωγικός Λόγος
στην *Εγκυκλοπαίδεια*

ῥα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΤΙΤΙΚΑ ΔΗΜΗΤΡΟΥΛΙΑ

ΓΑΘΕΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΑΝΗΣ

Προισαγωγικός Λόγος
στην *Εγκυκλοπαίδεια*

ῥα

κίρκιας εξώφυλλου:

Maurice Quentin de la Tour, *Πορτρέτο της μαρπησίας
de Pompadour* (Αετρομέρεια)

μακέτα εξώφυλλου - σχεδιασμός έκδοσης:
Μαρία Τσουμαχίδου

σέλιδοποίηση:
Αγγέλα Ζαχαριάδου

Τυπώθηκε τον Νοέμβριο του 2005

© 2005, εκδόσεις ΠΟΛΙΣ
Ομήρου 32, 106 72 Αθήνα
τηλ.: 210-36 43 382, 210-36 17 993, fax: 210-36 36 501
e-mail: polis@ath.forthnet.gr

© 2005, για την εισαγωγή: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλιάνης

ISBN: 960-435-082-X

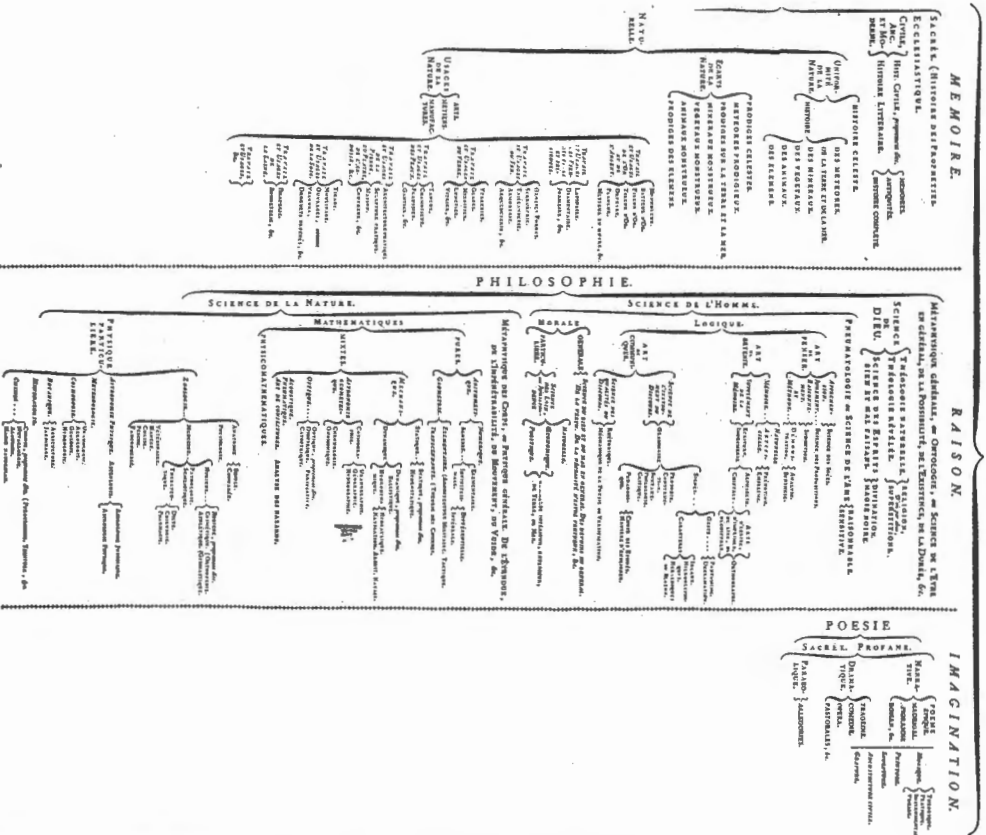
εκδόσεις ΠΟΛΙΣ

ELIZABETH

89

* SYSTÈME FIGURÉ DES CONNOISSANCES HUMAINES. ENTENDEMENT.

ΠΑΡΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΑΔΗΣ

Ο JEAN D'ALEMBERT
ΚΑΙ Ο ΠΡΟΕΙΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΕΠΗΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

I. ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΣΜΟΣ

Το τριάντιο εκδοτικό εγχείρημα που αντυπροσώπευε η *Εγκυκλοπαίδεια η Κοιτική Λεξικό των Επιστημών, των Τεχνών και των Επιτηδευμάτων*, συμβόλιζε και επιδίωξε να εκφράσει την *αυτοσυνειδησία και την αυτοπεποίθηση του Διαφωτισμού*, ως του πνεύματος μιας νέας εποχής στην *ιστορία της ανθρωπότητας*. Επιδιόκνουσε την επόχλη, η επόχλη της νεωτερικότητας, διέθετε την επίγνωση ότι αντυπροσώπευε στη *διαδρομή του ανθρωπίνου γένους έναν αναβαθμικό βελτίωσης, ελπίδας και απελευθέρωσης*. Αυτές οι αξιώσεις του Διαφωτισμού για την επόχλη της *αρχιμότητος και της καθιέρωσης του δεν σωνιστούσαν αφελείς μεγαληγορίες και ψευδοαθήσεις, όπως δεν κουράστηκαν έτρωσε οι αντίπαλοι του Διαφωτισμού να ισχυρίζονται*. Αντίθετα, αποτέλεσαν

σαν διεκδίκηση προαγματικών διανοητικών και πολιτικών επιτευγμάτων, και δήλωση ειλικρινών ελπίδων και αγωνιστικών προθέσεων για το μέλλον της κοινωνίας.

Η αοιχκή πρόθεση των εκδοτών της *Εγκυκλοπαιδείας*, του André François Le Breton και των συνεργατών του, ήταν να παρουσιάσουν μια γαλλική έκδοση του εγκυκλοπαιδικού λεξικού του Ephraim Chambers, *Cyclopaedia or Universal Dictionary of the Arts and Sciences*, το οποίο κυκλοφόρησε σε δύο τόμους στην Αγγλία, ήδη από το 1728. Η πρόθεση των γάλλων εκδοτών γίνεται γνωστή με τη δημοσίευση, το 1745, ενός φυλλαδίου που αναγγέλλει την επικείμενη έκδοση του έργου υπό τον τίτλο *Encyclopédie, ou Dictionnaire universel des arts & des sciences*, παρουσιάζοντας μάλιστα και δειγματοληπτικά μεταφράσεις ορισμένων λημμάτων από την *Κυκλοπαιδεία* του Chambers. Από τον Δεκέμβριο του 1745 και τον Ιανουάριο του 1746 αντιστοίχα, εμφανίζονται στα σαζόγιμνα λογιστικά βιβλία της επιχείρησης του Le Breton να συνεργάζονται με το έγχειρημα της μετάφρασης της *Κυκλοπαιδείας*, επιφορτισμένοι κυρίως με την τελική έγκριση της ακρίβειας των μεταφράσεων, οι δύο διασημότεροι μεταξὺ των εκπροσώπων της νεότερης γενεάς του Διαφωτισμού: ο Jean d'Alenbert και ο Denis Diderot.¹

1. Βλ. Robert Darnton, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1800*, Cambridge, Mass. 1979, σσ. 6-11· Arthur Wilson, *Diderot*, Νέα Υόρκη 1972,

Η παρουσία των δύο αυτών πρωταγωνιστών της διανοήσης του Διαφωτισμού, του μεγαλοφυούς μαθηματικού και του οξυνούστατου κριτικού στοχαστή, μεταμόρφωσε μέσα σε πέντε χρόνια την εκδοτική πρωτοβουλία του Le Breton, από πρόγραμμα μετάφρασης στο γαλλικό έργο της παραγωγής και έκδοσης της *Εγκυκλοπαιδείας*, σε δεκαεπτά ογκώδεις τόμους με τα αλφαριθμητικά λήμματα που συνοψίζουν το σύνολο των ανθρωπίνων γνώσεων, και ένδεκα τόμους χαλκογραφιών που ειλονογραφούν το υλικό των λημμάτων. Αργότερα προστέθηκαν τέσσερις τόμοι συμπληρωματικών λημμάτων, δύο τόμοι ευετηρίων και ένας τόμος συμπληρωματικών πινάκων. Η έκδοση, της οποίας τη διεύθυνση ανέλαβε ο Diderot από το 1747, διήρκεσε από το 1751 ως το 1772, έτος κατά το οποίο αποχώρησε ο Diderot από την αρχισυνταξία. Συνολικά, η *Εγκυκλοπαιδεία* περιέχει 71.818 λήμματα και 2885 πίνακες. Στις σελίδες της συνεργόστηκαν τουλάχιστον εκατόν εξήντα συγγραφείς, που συνθέταν ένα πραγματικό πάνθεον του Διαφωτισμού.

σσ. 73-82· Elisabeth Badinter, *Les passions intellectuelles. I: Désirs de gloire (1735-1751)*, Παρίσι 1999, σσ. 318-331. Για λεπτομέρειες για τη σχέση της *Encyclopédie* με την *Cyclopaedia* του Chambers, βλ. Marie Leca-Tsionis, *Écrits l'Encyclopédie*, Diderot: de l'usage des dictionnaires à la grammaire philosophique [Studies on Voltaire and the Eighteenth century, σφ. 375], Οξφόρδη 1999, σσ. 184-214.

Πολιά λήγματα που δημοσιεύτηκαν ανώνυμα, προσγράφονται στους δύο διευθυντές της έκδοσης, τον Diderot και ιδίως τον D'Alembert, αλλά αυτό δεν αποτελεί απαραίτητο κανόνα. Η ανωνυμία ανταποκρινόταν σε ποικίλες αναγκαιότητες της εποχής και των συνθηκών παραγωγής της *Εγκυκλοπαιδείας*.²

Ο πρώτος τόμος του έργου εκδόθηκε στις 28 Ιουνίου 1751. Στον τόμο, μετά την αφιέρωση στον Κόμηττα D'Argenson, τον εξαιρετικά επιτυχημένο υπουργό πολεμικού του Λουδοβίκου Ιε' και επόπτη των πολιτιστικών θεσμών του Διαμερίσματος των Παρισίων,³ προστάσσεται ο «Προεισργωνικός Λόγος» του D'Alembert. Πρόκειται για το προγραμματικό κείμενο που συνοψίζει τη γενικότερη φιλοσοφία της *Εγκυκλοπαιδείας*. Ο φιλοσοφικός αυτός προσανατολισμός, τον οποίο με ακριβολογία μαθηματικού διατυπώνει ο D'Alembert, είχε τη συναίνεση

2. R. Darnton, *The Business of Enlightenment*, σ. 15.

3. Ο κόμης Marc-Pierre de Voyer de Paulmy, Comte d'Argenson (1695/6-1764), υπουργός πολεμικού και σφραγισφύλαξ του Λουδοβίκου Ιε' και επόπτης των εκδόσεων, δεν πρέπει να συγχέεται με τον μαχητικό αδελφό του, René-Louis de Voyer de Paulmy, Marquis d'Argenson (1694-1757), σημαντική φυσιογνωμία στη γαλλική πολιτική οχέψη του πρώτου ημίσεος του δεκάτου ογδόου αιώνα. Περί αυτού και των πολιτικών του ιδεών, βλ. N. Keohane, *Philosophy and the State in France*, Princeton 1980, σσ. 376-391.

[12]

του Diderot⁴ και αποτέλεσε το θεμέλιο του πλέγματος των διανοητικών αντιλήψεων που αποχλήθηκαν «εγκυκλοπαιδισμός». Ο εγκυκλοπαιδισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει τον αναβαθμό της ωριμότητας στην ανέλιξη των ιδεών του Διαφωτισμού και την επιβολή επί του ριζοσπαστισμού των πρωιμοτέρων φάσεων του κινήματος μιας μετριοπαθέστερης και ισοσταθμισμένης τοποθέτησης,⁵ η οποία πήγαξε από τη συνάλθηση των επιτυχών της εκκοσμίκευσης του ευρωπαϊκού στοχασισμού και των κατακτήσεων της νεωτερωτικής στο χώρο του πνεύματος και της νοσηρίας, και, ως εκ τούτου, επιδίωκε να διασφαλίσει, αποφεύγοντας με συνέση ακραίες θέσεις, τις πρακτικές επιπτώσεις των νέων ιδεών. Αυτό ήταν ακριβώς το πνεύμα του D'Alembert. Ο Diderot, από την πλευρά του, προσπαθούσε έντεχνα να διοχετεύσει το ριζοσπαστικότερο ρεύμα των ιδεών με τρόπο έμμεσο, αποφεύγοντας ρητές

4. Βλ. A. Wilson, *Diderot*, σ. 134. Ο λόγος για τον οποίο ο Diderot δεν συνοψέγραψε τον «Προεισργωνικό Λόγο», είναι ότι, το 1749, είχε διατελέσει έργαλειστος στη φυλακή του Πύργου της Βερσέν για αθεΐα, εξαίτιας του έργου του, *Lettre sur les aveugles*, Παρίσι 1749. Τη φυλάκιση του είχε υπογράψει ο ίδιος ο Κόμης d'Argenson. Βλ. Pierre Lepape, *Diderot*, Παρίσι 1991, σ. 9.

5. Ισραήλ Jonathan, *The Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Οξφόρδη 2001, σσ. 711-713.

[13]

αναφορές κατά της θρησκείας και της απολυταρχίας, στα επιμέρους λήγματα που είτε συνέγραψε ο ίδιος είτε διόρθωσε για το τυπογραφείο.⁶ Πάντως, η ουσιαστική πρόθεση του έργου παρήμενε βαθιά ανατρεπτική και επιδιώχθηκε σταθερά και επίμονα από τους συντάκτες και επιμελητές της *Εγκυκλοπαιδείας*. Με τη συστηματική οργάνωση της γνώσης βάσει των γνωσιοθεωρητικών αρχών της νεωτερικότητας, η *Εγκυκλοπαιδεία* επιδίωκε «ν' αλλάξει τον γενικό τρόπο του σκέπτεσθαι». Η ομολογία αυτή οφείλεται στον ίδιο τον Diderot, στο λήγμα «Εγκυκλοπαιδεία», στον τόμο V του έργου.⁷

II. ΕΝΑΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΣ ΑΣΤΕΡΑΣ ΣΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ

Ο ένας από τους δύο πρωταγωνιστές της έκδοσης της *Εγκυκλοπαιδείας* και αυθεντικός διεργηγευτής του πνεύματος του εγκυκλοπαιδισμού, ο Jean le Rond d'Alembert, ήταν νόθο τέκνο μιας από τις κοσμικές κυρίες που διατηρούσαν τα δίδαγμα παρυσινά φιλολογικά σαλόνια, της

κυρίας Claudine-Alexandrine Guérin, μαρκησίας de Tencin, και του αξιωματικού του πυροβολικού, ιππότη Louis Camus Destouches-Canon. Αμέσως μετά τη γέννησή του, στις 16 Νοεμβρίου 1717, το βρέφος εγκαταλείφθηκε στα σκαλοπάτια της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη le Rond, κοντά στην Παναγία των Παρισίων. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη le Rond κατεδάφιστηκε κατά τη Γαλιχέ Επανόσταση, όμως η ονομασία διασώθηκε στην επωνυμία του έκθετου βρέφους που βρέθηκε στην κλίμακα της εκκλησίας. Το βρέφος πασαδόθηκε στη σύζυγο ενός παρζιάνου υαλοπυργού, την κυρία Rousseau. Η θετή μητέρα μεγάλωσε το παιδί με στοργή, και ο D'Alembert –επώνυμο το οποίο υιοθέτησε αργότερα– εξακολούθησε να κατοικεί στο ταπεινό τους διαμέρισμα επί μακρόν, ακόμη και μετά την κατάκτηση της διασημότητας και την εκλογή του στην Ακαδημία των Επιστημών. Ο φυσικός του πατέρα, πέθανε όταν ο νεαρός Jean le Rond ήταν μόνον εννέα ετών, αλλά, χάρι στην πρόνοια του πατέρα του και της οικογένειάς του, είχε την ευκαιρία να μορφωθεί άρτια στο Κολέγιο Mazarin, απ' όπου αποφοίτησε το 1738. Δοκίμασε αρχικά σπουδές ιατρικής, αλλά σύντομα στράφηκε οριστικά στα μαθηματικά, τη μεγάλη αγάπη τής ζωής του και πεδίο τής ιδιοφυΐας του, στο οποίο επιξεύρηγονταν και οι φιλοδοξίες του: επιθυμία του νεαρού D'Alembert ήταν να αναδειχθεί ως μεγάλος γεωμέτρης.⁸

6. R. Darnton, *The Business of Enlightenment*, σσ. 8-9.
7. Βλ. αναλυτικότερα A. Wilson, *Diderot*, σσ. 238-246. Για το ίδιο θέμα, βλ. και την ωραία ανάλυση του Georges Benrekassa, *Le langage des Lumières. Concepts et savoir de la langue*, Παρίσι 1995, σσ. 232-262.

8. E. Badinter, *Les passions intellectuelles*, I, ό.π., σ. 197, και

Τα επόμενα είκοσι χρόνια, με σκληρή εργασία και παρυσωματική αφοσίωση στο αντικείμενό του, αλλά και μέσα σε απόλυτη μοναξιά στην αρχή του σταδίου του, ο D'Alembert ασχολήθηκε με τη μαθηματική επιστήμη περισσότερο ως αυτοδίδακτος. Σημειώνει ο ίδιος για τον εαυτό του:

Χωρίς δάσκαλο, σχεδόν χωρίς βιβλία, ακόμη και χωρίς ένα φθλο τον οποίο θα μπορούσε να συμβουλευτεί για τις δυσκολίες που τον καθήλωναν, πήγαινε στις δημόσιες βιβλιοθήκες, αποκοίμιζε κάποια γενικά φώτα από τις γρήγορες αναγνώσεις του και, όταν γύριζε στο σπίτι του, αγωνιζόταν ολομόνοχος να βρει αποδείξεις και λύσεις.⁹

Πραγματικά αυτοδημιούργητος, στα είκοσι χρόνια 1738-1758 ο D'Alembert παρήγαγε τα σημαντικότερα μαθηματικά του έργα, αφού μελέτησε τον Νεύτωνα και ασχολήθηκε με τις εφαρμογές της άλγεβρας στη γεωμετρία και στον διαφορικό λογισμό. Βάσει των μελετών αυτών επινόησε νέες μαθηματικές μεθόδους, τις οποίες εφάρμοσε

—γενικότερα για τα βιογραφικά— σσ. 196-200. Για τα βιογραφικά, βλ. επίσης το λήμμα του J. Morton Briggs, *Dictionary of Scientific Biography*, επιμ. Charles C. Gillispie, Νέα Υόρκη 1970, τομ. 1, σσ. 110-117.

9. Badinter, *Les passions intellectuelles*, σ. 198.

[16]

στη μηχανική των υγρών και των δονήσεων, και στη μελέτη της κίνησης των πλανητών. Το 1743, στην *Πραγματεία περί δυναμικής*, διατύπωσε τη γενική αρχή ευρέσεως της κνήσεως πολλών αλληλοεπιδρώντων σωμάτων που φέρει το όνομά του («Αρχή του D'Alembert»).¹⁰ Η αρχή του D'Alembert, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα μαθηματικών υπολογισμών, αποδείχθηκε γόνιμη σε εφαρμογές που διατηρούν μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον τους. Σημαντικότερη υπήρξε επίσης η συμβολή του σε μεθοδολογικές συμβάσεις που εισήγαγε στο έργο του με στόχο την αναγωγή των αρχών των επιμέρους τομέων της έρευνας στον ελάχιστο δυνατό αριθμό και στην απλούστατη δυνατή διατύπωση, και τον αυστηρό ορισμό και απόδειξη των αρχών αυτών. Έτσι, ο D'Alembert κατόρθωσε να συναρθρώσει μίαν αυστηρή, αλλά απροελεγκτική, αναλυτική μέθοδο, η οποία αποδείχθηκε γόνιμη τόσο στην προσαγωγή της μαθηματικής γνώσης όσο και στην απροσαφήγηση

10. Για τη μαθηματική σχέση του D'Alembert, βλ. Thomas L. Hankins, *Jean d'Alembert. Science and the Enlightenment*, Οξφόρδη 1970. Véronique LeRu, *D'Alembert philosophe*, Παρίσι 1994, και Michel Paty, *D'Alembert ou la raison physico-mathématique au siècle des Lumières*, Παρίσι 1998. επίσης, για ειδικότερα ζητήματα, τις μελέτες στην ειδική έκδοση του περιοδικού *Dix-huitième siècle* 16 (1986): D'Alembert (1717-1783), επιμ. Sylvain Auroux – Anne-Marie Chouillet, σσ. 7-203, και *Analyse et dynamique. Études sur l'oeuvre de d'Alembert*, επιμ. Alain Michel – Michel Paty, Κεμπρέξ 2002.

[17]

του φιλοσοφικού στοχασμού. Αυτή ακριβώς η μέθοδος αποτελεί το φιλοσοφικό κληρίδιωμα του εγκυκλοπαιδισμού, με εξοχότερο δείγμα τον «Προεισαγωγικό Λόγο» στην *Εγκυκλοπαιδεία* (1751). Τις μεθοδολογικές του αρχές ο D'Alembert ανέπτυξε περαιτέρω και αποσαφήνωσε στο άρθρο «Στοιχεία των επιστημών», στον τόμο V της *Εγκυκλοπαιδείας* (1755), και στο δοκίμιο *Στοιχεία της φιλοσοφίας* (1758).¹¹

Οι μελέτες του D'Alembert για τον διαφορικό λογισμό και τη διάθλαση στα στερεά και, ιδίως, στα υγρά σώματα του εξασφάλισαν αρκετά νωρίς, το 1741, de ηλάνια είκοσι τεσσάρων ετών, την ενλόγή του στην *Ακαδημία των Επιστημών*. Στις τάξεις της γνώρισε τον Maupertuis, τη μεγαλύτερη διασημότητα της εποχής στο χώρο των θετικών επιστημών. Ο Maupertuis εκτίμησε αμέσως και ατέβη διαπρύσιος κήρυκας της ιδιοφυΐας του νεαρού μαθηματικού, στο πρόσωπο του οποίου πίστευε ότι είχε

11. *Essai sur les éléments de philosophie ou sur les principes des connoissances humaines*, Παρίσι 1758. Για τις φιλοσοφικές ιδέες του D'Alembert, βλ. αναλυτικά και δύο κάπως παλαιότερες, αλλά απόλυτα έγκυρες, μελέτες: Ronald Gimsley, *Jean D'Alembert*, Οξφόρδη 1963, και John N. Pappas, *Voltaire and D'Alembert*, Bloomington 1962. Βλ. επίσης: Ανγούστος Μτραγόνιας, *Η ιστορικότητα της συνειδησης στη φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 89-91, 166-170, 204-206 και στο παραδ. α.

[18]

γενηθεί μια διάνοια εφάμιλλη του Νεύτωνα.¹² Το 1747, χάφη στην υποστήριξη του Maupertuis και στην περαιτέρω πρόοδο των ερευνών του που απέδωσαν το έργο *Παρατηρήσεις επί του γενικού αιτίου των ανέμων*,¹³ ο D'Alembert εξελέγη μέλος και της Βασιλικής Ακαδημίας του Βερολίνου – θέση, που του εξασφάλισε ετήσιο επίδομα χιλίων διακοσίων φράγκων από τον Βασίληα τής Πρωσίας. Τέλος, το 1754, εξελέγη μέλος της *Γαλλικής Ακαδημίας*, της οποίας, το 1772, ονομάστηκε μόνιμος γραμματέας, γεγονός που του εξασφάλισε διαμονή στο επίσημο διαμέρισμά του κατόχου της θέσης αυτής εντός των ανακτόρων του Λούβρου. Στην τελευταία αυτή θέση, ο D'Alembert ήταν επιφορτισμένος με τη σύνταξη των εγκυμίων των εκδηλούμενων ακαδημαϊκών – έργου, που τον κατέστησε, κοντά σ' όλες τις άλλες ιδιότητές του, και ιστορικό των ιδεών και των επιστημών, και τον οδήγησε σε σοβαρούς μεθοδολογικούς προβληματισμούς σε σχέση με τη γνωσιολογική υπόσταση και την πρακτική συγκρότηση της ιστορικής γνώσης.

Στον τομέα της συνεργασίας του με την *Encyclopédie*, που αρχικά διαλάμβανε μόνο το έργο του ατλάου μεταφραστή από τα αγγλικά, ο D'Alembert, το 1747, ανέλαβε τη συνδιευθυνση (μαζί με τον Diderot) και την ειδικότε-

12. E. Badinter, *Les passions intellectuelles*, I, σ. 200.

13. *Réflexions sur la cause générale des vents*, Παρίσι 1744.

[19]

ρη ευθύνη της εποπτείας του τομέα των μαθηματικών επιστημονών. Η δραστηριότητά του, όμως, δεν περιορίστηκε σ' αυτούς τους επιτελικούς ρόλους. Συνέγραψε (1520) *Λήμματα*, που δεν περιορίζονται σε μαθηματικά θέματα.¹⁴ Το διασημότερο και πιο επίμαχο λήμμα που υπογράφεται από τον D'Alembert, υπήρξε το λήμμα «Γενεή», στον τόμο VIII (1757). Οι απόψεις του, παρότι τον έπαινω της Δημοκρατίας της Γενεύης για την αφοσίωσή της στην ελευθερία και την αρετή των πολιτών της, προκάλεσαν τη ζήλη αντίληψη του φίλου του, Jean-Jacques Rousseau, πόλιτη της Γενεύης. Ο Rousseau, στην *Επιστολή προς τον κύριο D'Alembert περί των θεμάτων*, εκφράζει κυρίως την αντίθεσή του προς την άποψη του συντάκτη του άρθρου της *Encyclopédie* για την πατριδα του ότι η απουσία θεατρικής σκηνής αποτελούσε μια σημαντική έλλειψη για την πνευματική ζωή της πόλης και την ασθητική αγωγή των κατοίκων της. Το άρθρο προκάλεσε αρκετές άλλες αντιδράσεις και, προς στιγμήν, έθεσε την ίδια την επιβίωση της *Encyclopédie* σε κίνδυνο.¹⁵ Ο D'Alembert απάντησε στον Rousseau και

14. Βλ. αναλυτικότερα Anne-Marie Chouillet, «D'Alembert et l'Encyclopédie», *Recherches sur Diderot et l'Encyclopédie* 21 (1996), σσ. 69-178 και 22 (1997), σσ. 109-145.

15. Για περισοότερες λεπτομέρειες, βλ. A. Wilson, *Diderot*, σσ. 280-283.

[201]

στους άλλους επικριτές του, μεταξύ των οποίων και η σύνοδος των παστόρων της Γενεύης, με ένα μάλλον ψυχρό φυλλάδιο και, παρά την υποστήριξη των θέσεων του από άλλους διανοούμενους όπως ο Marmontel, δεν έδωσε συνέχεια στην poleμική.¹⁶ Πάντως, οι σχέσεις του D'Alembert με τον Diderot οδηγήθηκαν σε σοβαρή δοκιμασία, και το ως τότε φαινομενικά ενιαίο μέτωπο των εγκυκλοπαιδιστών φάνηκε να διασπάται από σοβαρές ρωγμές, κάνοντας έτσι ευκολότερο το έργο των εχθρών του Διαφωτισμού και της *Εγκυκλοπαιδείας*. Το 1758, ο D'Alembert αποχώρησε οριστικά από την εκδοτική ομάδα της *Εγκυκλοπαιδείας*, στην οποία είχε θέσει ανεξίτηλη τη σφραγίδα του με τον «Προεισαγωγικό Λόγο».

Μετά τη διακοπή της συνεργασίας με την *Εγκυκλοπαιδεία* και μέχρι το θάνατό του (1783), ο D'Alembert ασχολήθηκε κυρίως με το έργο της Γαλλικής Ακαδημίας, αλλά χωρίς να μειώσει την ένταση του αγώνα του υπέρ των ιδεών του Διαφωτισμού. Χαρακτηριστικότερη εκδήλωση του αγώνα αυτού, που τον καθιστά επάξια τον γνήσιο διάδοχο του Βολταίρου στην ηγεσία του κινήματος του Διαφωτισμού, υπήρξε η poleμική του καρτά των Ιησουϊτών. Το 1765, δημοσίευσε ανώνυμα το φυλλάδιο *Περί της καταστροφής των Ιησουϊτών στη Γαλι-*

16. Βλ. D'Alembert, *Lettre à M. J.-J. Rousseau, citoyen de Genève*, Παρίσι 1757.

[211]

Μα,¹⁷ στο οποίο, με το πρόσηγμα της εξιστόρησης της δράσης και της έξωσης του τόχματος των Ιησουιτών από τη Γαλλία, όχι μόνο διακωμωδεί τους Ιησουίτες και τις μεθόδους τους, αλλά και φαίνεται ότι, κατά βάθος, δεν φείδεται και της ίδιας της θρησκείας. Η στρατηγική του κατά των υπονομευτών του Διαφωτισμού εκφέρεται ρητά στην αλληλογραφία του με τον Βολταίρο την οποία εξέδωσε ο Condorcet, αλλά και στα γράμματά του προς τον Φρειδερίκο τον Μεγάλο της Πρωσίας, ο οποίος τον ενθάρρυνε στη σταυροφορία του υπέρ του ορθού λόγου και του επιστημονικού πνεύματος.

Από την έπαυξη των αγώνων του υπέρ της φιλοσοφίας, ο D'Alembert, κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής του, οδηγήθηκε σε μια αξιοπρόσεκτη διεύρυνση των ενδιαφερόντων του, πέρα από το πεδίο των μαθηματικών. Οι συγγραφικές του ενασχολήσεις αγκώθηκαν, εκτός από το χώρο της φιλοσοφίας, ιδίως της γνωσιολογίας, όπου η παρουσία του παρήμεινε αδιάπτωτα αισθητή από την εποχή του «Προεισαγωγικού Λόγου»,

17. *Sur la destruction des Jésuites en France [...]* par un auteur désintéressé, Παρίσι 1765. Το έργο επανεκδόθηκε το 1767, με την προσθήκη δύο ακόμη επιστολών στον αρχικό ανώνυμο αποδέκτη που μνημονεύεται ως *M. de ***, *conseiller au parlement de ****. Για τη γενικότερη αντίληψη του πολεμικού αυτού φυλλάδιου σε ολόκληρη την Ευρώπη, βλ. Franco Venturi, *Settecento riformatore. II: La chiesa e la repubblica dentro i loro limiti*, Τουρίνο 1976, σσ. 30-43.

[22]

και στα πεδία της φιλολογικής κριτικής, της γλωσσολογίας, της αισθητικής και της θεωρίας της ιστορίας. Για συναφή κείμενα απάστισαν –σε αλφατάλληλες, διευρυμένες επανεκδόσεις– τα *Σύμμικτα φιλοσοφικά, ιστορικά και φιλολογικά*, σε δεκαοκτώ τόμους.¹⁸

Από τις αναζητήσεις αυτές της σκέψης του, αξίζει να συγγραφήσει την προσοχή μας η συμβολή του σε ό,τι εύστοχα αποκλήθηκε «αποκατάσταση της ιστορικής γνώσης». Ο D'Alembert, ως μαθηματικός, δεν διέθετε τριβή με την ιστοριογραφική παράδοση και, ως φορέας του κριτικού πνεύματος του Διαφωτισμού, συμπεριζόσαν τον διάχυτο σκεπτικισμό τόσο για τη βασιμότητα όσο και για τη χρησιμότητα κάθε είδους γνώσης για το παρόν. Τι θα μπορούσε να αποβεί με βεβαιότητα γνωστό για το παρόν, και σε τι θα χρησίμευε μια τέτοια γνώση, αποτελούσαν ερωτήματα διάχυτα στον πρώιμο Διαφωτισμό, που είχαν κληροδοτηθεί από τον ιστορικό πυρρυνισμό του δεκάτου εβδόμου αιώνα.¹⁹ Τις αμφιβολίες

18. Η πρώτη έκδοση, υπό τον τίτλο *Mélanges de littérature, de philosophie et d'histoire*, εμφανίστηκε στο Παρίσι το 1753. Νεότερες εκδόσεις ακολούθησαν το 1759, το 1767, το 1770, το 1773 και το 1783, έτος του θανάτου του D'Alembert. Εν τέλει, υπό τον τίτλο *Oeuvres philosophiques, historiques et littéraires* σε δεκαοκτώ τόμους εκδόθηκαν από τον εκδότη Bastien, Παρίσι 1805.

19. Βλ. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Πράντον 1951, σσ. 197-209.

[23]

αυτές ο D'Alembert, ιδίως από τη σκοπιά της τέλει-ας επιστήμης των μαθηματικών, θα θεωρούσε ασφαλώς αυτονόητες. Μέχρι το 1751, η ιστορική γνώση και η γλωσσολογική της υπόσταση δεν τον είχε απασχολήσει ποτέ σοβαρά. Η πρώτη του ιστοριογραφική εμπειρία ανέκυψε με τη συγγραφή του «Προεισαγωγικού λόγου» στην *Εγκυκλοπαιδεία*, όταν έκρινε ότι οι απαιτήσεις της θεμελίωσης των γλωσσολογικών επιχειρημάτων του Διαφωτισμού επέβαλλαν μίαν αναδρομή στην ανέλιξη της αναισθησίας της γνώσης κατά τους νέους χρόνους. Αυτή η εξέγερση στο χώρο της ιστορίας των ιδεών, στο δεύτερο μέρος του «Προεισαγωγικού λόγου», αποτέλεσε την πρώτη ιστοριογραφική δοκιμή του D'Alembert και είχε την κριτική μεθοδολογική συνέπεια ότι προσέδωσε οργανικά την κριτική γλωσσολογία του Διαφωτισμού με την εξέταση της ιστορικής λογικής της ανάπτυξης της γνώσης. Αργότερα, η θέση του D'Alembert στη Γαλλική Ακαδημία τον έφερε και πάλι αντιμέτωπο με τα αιτήματα της ιστοριογραφικής πράξης, λόγω της αριμοδότησης που ανέλαβε ως μόνιμος γραμματέας να συντάξει τις διανοητικές οικιαγραφίες των παλαιότερων ακαδημαϊκών. Συνέθεσε σε λιγότερο από δέκα χρόνια εβδομηνταοκτώ «εγκώμια», που περιλαμβάνουν οικιαγραφίες του Montesquieu, του Fénelon, του Bossuet, του Buffon, του Maupertuis, του Bernoulli και πολλών άλλων. Στα κείμενα αυτά, ο D'Alembert δεν παρουσιάζει αγνογραφίες. Έγγραφε κείμενα βασισμένα σε εμπειρικές διατυπώσεις

[24]

και «επαινούσε τους νεκρούς μόνο για να σατιρίσει τους ζωντανούς», όπως σημείωσε ένας σύγχρονος παρατηρητής.²⁰ Με τα κείμενα αυτά, ωστόσο, ο D'Alembert φαίνεται να προτείνει μίαν απάντηση στο μεγάλο γλωσσολογικό ερώτημα του Διαφωτισμού ως προς το χαρακτηρισμό και την ίδια τη δυνατότητα της ιστορικής γνώσης: η Ιστορία μπορεί να επιτευχθεί ως έγκυρο διανοητικό εργαλείο—σύμφωνα δηλαδή με τις γλωσσολογικές επιταγές του Διαφωτισμού—κατ'εξοχήν ως ιστορία της επιστήμης και των ιδεών, επειδή στους τομείς αυτούς της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι διαθέσιμα τα πειστικά τεκμήρια, οι αξιόπιστες πηγές, για την ασφαλή γνώση των πραγμάτων διά της ασκήσεως της κριτικής. Προκειται για μια σημαντική παραδοχή, που όντως καθιστά διανοητικά βιώσιμη και αποδεκτή στις απαιτήσεις της κριτικής μεθόδου την αναζήτηση της ιστορικής γνώσης, τη συνδιάλεξη με το παρελθόν.²¹

Ο D'Alembert έκανε αισθητή την παρουσία του και σε έναν άλλο τομέα ζωηρών συζητήσεων κατά την εποχή

20. Αναφέρεται από τον Maurice Tournoux, *La Grande Encyclopédie*, τόμ. 2, σ. 74.

21. Για το θέμα, βλ. συνοδικά τη σημαντική συμβολή της Judith N. Shklar, «Jean D'Alembert and the Rehabilitation of History», *Journal of the History of Ideas* 41 (1981), σσ. 643-664 [=J. N. Shklar, *Political Thought and Political Thinkers*, επιμ. Stanley Hoffmann, Σικάγο 1998, σσ. 294-316].

[25]

του, το χώρο της μουσικής και της μουσικολογίας. Στο χώρο αυτόν, τα πάθη αναμολχλεύονταν από τη διαμάχη μεταξύ των οπαδών της γαλλικής και της ιταλικής μουσικής, μεταξύ των οπαδών του γάλλου μουσουργού Rameau και των επικριτών του. Το 1764, ο Jean-Jacques Rousseau, όπως το συνήθιζε, προκάλεσε σκάνδαλο ξιφουλκώντας υτέρ της ιταλικής μουσικής στο έργο του *Λεξικό της μουσικής*. Ο D'Alembert, αντίθετα, τάχθηκε υπέρ του Rameau, του οποίου οι ανακαλύψεις στη θεωρία της μουσικής, ιδίως στην αρμονία, προσεδίωκαν το πνεύμα του ιδιοφυούς μαθηματικού. Σε σχετικό του σύγγραμμα, το 1752, ο D'Alembert πρότεινε ένα σύστημα κατάταξης σε ομάδες των μουσικών ανακαλύψεων του Rameau, σχολιάζοντας: *αποσαφηνίζοντας και απλοποιώντας τις αρχές της αρμονίας και της θεωρίας της μουσικής που είχε επεξεργαστεί ο βουργουνδός συνθέτης*.²²

Ποια, όμως, ήταν η πολιτική τοποθέτηση του D'Alembert, η αντληγή του για τον δημόσιο βίο και τα διακυβεύματα της εξουσίας στη Γαλλία και στην Ευρώπη την εποχή της κορύφωσης του Διαφωτισμού; Στο επίπεδο αυτό των ερωτημάτων μας, τα κείμενά του σιωπούν και δεν επιτρέπουν στον μελετητή να προβεί στη συνηγορή συμπερασμάτων παρά μόνον έμμεσα. Κατά

22. D'Alembert, *Éléments de musique théorique et pratique, suivant les principes de M. Rameau, éclaircis, développés et simplifiés*, Παρίσι 1752.

πρώτο λόγο, διαθέτουμε την αλληλογραφία του D'Alembert με τον Φρειδερίκο τον Μεγάλο της Πρωσίας - στοιχείο, που θα μπορούσε φαινομενικά να τον κατατάξει στους θιασώτες της φωτισμένης απολυταρχίας.²³ Η υπόθεση είναι παρακινδυνευμένη, ιδίως εν όψει της αντίστοιχης αλληλογραφίας και ποικίλων άλλων δοσοληψιών του Diderot με την Αικατερίνη τη Μεγάλη της Ρωσίας, που επί ουδενί λόγω αποστά τον συνεδότη της *Εγκυκλοπαιδείας* από την τροχιά των ριζοσταστικών ιδεών. Η αυθεντικότερη πολιτική συνάφεια του D'Alembert διαφαίνεται με τη διαδοχή των εκπροσώπων της ιδιότυπης παράδοσης του «*ηπειρωτικού*» φιλελευθερισμού, την οποία εκφράζουν στοχαστές όπως ο Montesquieu, ο Βολταίρος, ο Condorcet και ο Turgot. Η ιδεολογική αυτή παράδοση καταλήγει στον Mirabeau και τους Γρονδιόνους της Γαλλικής Επανάστασης. Πρόκειται για το γνήμια του φιλελευθερισμού, ο οποίος διακρίνεται από τον αγγλοσαξονικό ατομικιστικό φιλελευθερισμό, που ενδιαφέρεται κυρίως για την πραγμάτωση του ατόμου μέσα στην κοινωνία η οποία ταυτίζεται με τη σφαίρα των ιδιωτικών δραστηριοτήτων (οικονομικών, αλλά και πνευματικών) των ατόμων, με αντίστοιχη περιστολή - στο μέγιστο δυνατών - της σφαίρας του δημόσιου βίου. Ο ηπειρωτικός

23. Βλ., π.χ., Peter Gay, *The Party of Humanity*, Νέα Υόρκη 1971, σσ. 274-275.

φιλανθρωπισμός απροβλέπει στο να κατοχυρώσει την αυτονομία του ατόμου, με την περιστολή του αυταρχισμού και της αυθαρεσίας της πολιτικής εξουσίας, και την εδραίωση του κράτους δικαίου. Αυτή την παράδοση αντιστρατεύεται, διατυπώνοντας πιο ρηξικέλευθα αιτήματα κοινωνικής αναμόρφωσης, ο ρίζοσταςτισμός του Rousseau, του Mably, του Morelly, με τους οποίους συμπράττει κατά καιρούς ο Diderot, με απόληξη τον Ιακωβινισμό της Επανάστασης. Ο D'Alembert ψυχολογικά, αλλά και ιδεολογικά, ως αυτοδημιουργητος διανοούμενος που βρίσκει την αυτοπραγμάτωσή του στο χώρο της ατομικής πνευματικής δημιουργίας— φαίνεται να ταυτίζεται με τον φιλανθρωπισμό του Montesquieu, για τον οποίο δεν έκρυψε ποτέ το θαυμασμό του ως «νομοθέτη των εθνών». Αυτή την ένταξη του D'Alembert στα ιδεολογικά ρεύματα του αιώνα των Φώτων διέγινωσε με οξύδερξεια ένανς σημαντικούς αντατόμους του προβλήματος της ελευθερίας στη γαλλική κοινωνία, ο Louis Blanc, στην Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, στην οποία κατάτασσει τον D'Alembert μεταξύ των θιασωτών του δόγματος της ελευθερίας ως μωρφής «χειραφέτησης κάθε ατόμου σε απομόνωση απ' όλους τους άλλους» δηλαδή, ως εκδήλωσης του πολιτικού και ηθικού ατομικισμού.²⁴

24. Βλ. François Furet, στο *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Παρίσι 1988, σ. 931.

[28]

Θα είχε να συγκρατήσει για λίγο την προσοχή μας αυτή η αντιλήψη του φιλανθρωπισμού που συνδέεται με την πολιτική στάση του D'Alembert. Η επιζήτηση της κατοχύρωσης της ελευθερίας με τη συνάφρωση των πολιτειακών θεσμών βάσει της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, όπως είχε υποδείξει ο Montesquieu, δεν συνιστά αίτημα στενά ιδιοτελές, όπως σπεύδουν να καταγγείλουν οι εχθροί του φιλανθρωπισμού. Απεναντίας, συνδέεται μ' ένα ευρύτερο όραμα αναμόρφωσης της κοινωνίας με τη ζώογόνο αύρα της ελευθερίας: ένα όραμα βελτίωσης του κόσμου, θεραπείας της αδικίας και των δενών που πηγάζουν κυρίως από την κοινωνική ανισότητα: μία προσοδοχία αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου μέσω της απρόσκοπτης καλλιέργειας των ικανοτήτων του. Αυτό το όραμα κατηγόρησαν και κατηγορούσαν οι επικριτές του φιλανθρωπισμού ως αφελές στην καλίτερη περίπτωση, στενόκαρδο και εγωιστικό, το οποίο, αλλάς, υπό το προκάλυμμα της αξίας της ελευθερίας, συντηρεί την κοινωνική αδικία και αποβαίνει με τις πρακτικές του συνέπειες υπέρ των παγλιωμένων συμμερόντων των ισχυρών της Γης. Στους ισχυρισμούς αυτούς, ο αντιλογος προσφέρεται από την επιχειρηματολογία των φιλανθρώπων του δεκάτου αιώνα, όπως του Benjamin Constant και του Tocqueville, για τους κινδύνους της τυραννίας τούς οποίους εγκυμονούν τα συνγώνως ανεδαφικά οράματα του ρίζοσταςτισμού. Αυτή, όμως, είναι μόνον η αρνητική διάσταση του ζήτηματος. Η θετι-

[29]

κή άρτοψη των πραγμάτων συνδέεται με την αισιόδοξη αντίληψη του Διαφωτισμού για τις εποικοδομητικές κοινωνικές συνέπειες της επενέργειας του ορθού λόγου στα ανθρώπινα πράγματα – επενέργειας, που κατατείνει στη δημιουργία μιας καλύτερης και δικαιότερης κοινωνίας, με τη διόρθωση των παραδοσιακών παραλογισμών και κατασχρήσεων. Το σημαντικό σε σχέση με αυτή την κάπως αισιόδοξη άρτοψη των πραγμάτων είναι η κριτική λειτουργία της στη ροή του κοινωνικού χρόνου: το όραμα μιας καλύτερης κοινωνίας συμβάλλει στην κοινωνική αλλαγή ως κριτική θεώρηση και ως μέτρο στάθμισης της υπαρκτής πραγματικότητας και ως ερέθισμα για την εξέταση εναλλακτικών δυνατοτήτων. Αυτή ακριβώς υπήρξε η ιδεολογική λειτουργία της φιλανθρωπικής πολιτικής θεωρίας του Διαφωτισμού.

III. ΤΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ:

« ΠΛΟΥΣΙΟΤΕΡΟ ΣΕ ΣΤΟΧΑΣΜΟ ΠΑΡΑ ΣΕ ΛΟΓΙΑ»

Η χρήση του «Προεισαγωγικού Λόγου» του D'Alembert που παρατίθεται στον τίτλο αυτής της ενότητας, οφείλεται στον Montesquieu και εκφράζει επιγραμματικά το πώς έγινε δεκτό το προγραμματικό κείμενο της *Eγκυκλοπαιδείας* από τους οπαδούς του Διαφωτισμού.²⁵ Για

25. E. Badinter, *Les passions intellectuelles*, I, σ. 463.

[30]

τον κόσμο του Διαφωτισμού, ο «Προεισαγωγικός Λόγος» είχε κατορθώσει – με την ακριβολογία του μαθηματικού πνεύματος του D'Alembert, τη στάθμιση του ύψους και τις ισοσταθμισμένες διατυπώσεις – να συμπυκνώσει και να εκφράσει ρητά το σύνολο των αρχών και των αντιλήψεων που συνέθεταν το γλωσσολογικό θεμέλιο της νεωτερικότητας. Αποτελούσε συγγρόνως διακήρυξη φιλοσοφικών αρχών και πρόγραμμα δράσης για την ανακαίνιση του ανθρώπινου πνεύματος με γνώμονα τις επιταγές του ορθού λόγου. Η εξισορρόπηση που έφερε ο λόγος του D'Alembert στις όντως μεγάλες αυτές προσδοκίες και αιτήσεις, ενέπνεε αυτοπεποίθηση που επανάπαινε τους θιασώτες του λόγου. Αντιθέτως, για τους αντιπάλους του Διαφωτισμού, για όσους αντιμετώπιζαν το κίνημα των νέων φιλοσοφικών ιδεών με σκεπτικισμό, χαχυποφία και εχθρότητα, ο «Προεισαγωγικός Λόγος» αποτελούσε τη γρή δυσφορίας και ενόχλησης γιατί έθετε ερωτηματικά στις δικές τους βεβαιότητες και προκαταλήψεις, αλλά, χάρη στις προσεκτικές και ζυγισμένες διατυπώσεις του D'Alembert, χωρίς να μπορεί να προσφέρει κείμενικά ερείσματα για καταρτισίες που θα μπορούσαν να κινήσουν τους μηχανισμούς της διανοητικής καταστολής της απολυταρχίας εναντίον του.

Ο «Προεισαγωγικός Λόγος» είναι ένα εκτενές κείμενο που απαρτίζεται από τρία ευδιάκριτα μεταξύ τους μέρη. Μετά από μερικές συνοπτικές προκαταρκτικές δι-

[31]

ευκρινίσεις σε σχέση με την έκδοση της *Εγκυκλοπαιδείας*, ο D'Alembert προχωρεί αναλυτικά στην έκθεση των φιλοσοφικών αρχών που καθοδηγούν το όλο έργο. Αυτό είναι το πρώτο μέρος του «Λόγου». Ακολουθεί το δεύτερο μέρος, το οποίο αποτελεί μια κριτική αναδρομή στην ανέλιξη των επιστημών με την ευρύτατη έννοια του όρου, από την Αναγέννηση ως την εποχή του συγγραφέα: δηλαδή, ως την κορύφωση του Διαφωτισμού. Τέλος, το τρίτο μέρος του «Προεισαγωγικού Λόγου», όπως ονομάζεται από τον D'Alembert, αποτελεί μια ενημερωμένη παρουσίαση του κειμένου του Diderot στο φυλλάδιο αναγγελίας της έκδοσης της *Εγκυκλοπαιδείας* που είχε κυκλοφορήσει το προηγούμενο έτος.²⁶

Η φιλοσοφία του εγκυκλοπαιδισμού που εκθέτει ο D'Alembert στο πρώτο μέρος του «Προεισαγωγικού

26. Βλ. A. Wilson, *Diderot*, σσ. 3-8. Ο «Προεισαγωγικός Λόγος» περιλήφθηκε, με μικρές διορθωτικές επεμβάσεις από τον D'Alembert, στις αλφαριθμητικές εκδόσεις των *Συμμετρώων* του. Οι σημαντικότερες αυτοτελείς εκδόσεις που αποτέλεσαν σταθμούς στην παράδοση του έργου, περιλαμβάνουν κατά πρώτο λόγο την έκδοση (επιμ. François Picavei, Παρίσι: Vrin, 1894) που βασίζεται στο διορθωμένο κείμενο των *Συμμετρώων* την έκδοση βάσει του αρχικού κειμένου του πρώτου τόμου της *Encyclopédie*, στη συναγωγή: Jean D'Alembert, *Discours préliminaire des Editeurs de 1751 et articles de l'Encyclopédie*, επιμ. Martine Groult, Παρίσι: Champion, 1999· και την έκδοση, επιμ. Michel Malherbe, Παρίσι: Vrin, 2000.

Λόγου», αντιπροσωπεύει τη ρητή επιβεβαίωση της γνωσιοθεωρίας του εμπειρισμού με την οποία ο Διαφωτισμός επιδίωχε να αναθέσει το μέρος εκείνο της καρτεσιανής φιλοσοφίας που επέμεινε στην ύπαρξη «εμφύτων ιδεών» στο ανθρώπινο πνεύμα. Ο «Προεισαγωγικός Λόγος» αποτελεί οριστική και καταργηματική απόληξη προς τον καρτεσιανισμό των εμφύτων ιδεών από τη σκοπιά του εμπειρισμού του Locke. Άλλωστε, αυτή είναι και η ειδοτικός διαφορά της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού σε σχέση με την προγενέστερη παράδοση της φιλοσοφικής νεωτερικότητας. Η γνωσιολογία του Διαφωτισμού, έτσι όπως την εκφράζει ο D'Alembert, αντιπροσωπεύει την άνευ όρων επιβολή της αισθησιακότητας ως προς το ζήτημα των πηγών της γνώσης, που συνδέεται με ό,τι έχει εύστοχα χαρακτηριστεί ως «οντολογική ανατίμηση» του υλικού κόσμου στη φιλοσοφία της νεωτερικότητας.²⁷ Η πολεμική κατά των «εμφύτων ιδεών» του Descartes αποτέλεσε συγκεκριμένη εκδήλωση αυτού του γενικότερου προορμιασμένου ριζικής απαλλαγής της φιλοσοφίας από κάθε είδους μεταφυσικές αντιλήψεις. Με αυτή την έννοια, η φιλοσοφία του «Προεισαγωγικού Λόγου» αποτελούσε διακήρυξη της πλήρους εκκοσμίκευσης του ανθρώπινου στοχασμού και της απόλυτης χειραφέτησης του σκέπτεσθαι

27. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1987, τόμ. Α, σσ. 77-147.

από κάθε προϋπόθεση ξένη προς την απρόσκοπτη και αδέσμευτη άσκηση της ατομικής κρίσης. Κατά κάποιον τρόπο, ο «Προσεσγωγικός Δόγος», παρότι την αυστηρή χρήση που ασκεί σε ένα τμήμα της φιλοσοφίας του Descartes, αντιπροσωπεύει συγχρόνως και την εκρήγνυση της υποθήκης του Descartes στο *Δόγιο περί Μεθόδου* για τη χειραφέτηση της ανθρώπινης κρίσης από τα πολύμορφα δεσμά των προλήψεων, των συμβατικών αντιλήψεων και των ποιημάτων της αυθεντίας.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του πρώτου μέρους του «Προσεσγωγικού Δόγου» έγκειται στην προστάθεια του D'Alembert να επεξεργαστεί ένα σύστημα οργάνωσης της γνώσης, το οποίο επιχειρεί βάσει της εισαγωγής μιας τομερούς διάθεσης των γνωστικών δυνάμεων του ανθρώπου: μνήμη, λόγος και φαντασία. από τις οποίες εκπηγάξουν αντίστοιχα τρία θεμελιώδη είδη γνώσης, η ιστορία, η φιλοσοφία και η τέχνη. Τα τρία είδη γνώσης αντιπροσωπεύουν τους τρόπους με τους οποίους η ανθρώπινη νόηση προσλαμβάνει και ανταλλάσσεται τον κόσμο. Ως εκ τούτου, ο D'Alembert προχωρεί στην κατάταξη όλων των επιστημών, των υποδιαφάσεων και των ειδικότητων τους, όπως και όλων των άλλων τρόπων έκφρασης του περιεχομένου της νόησης σε ένα διάγραμμα, το «δένδρο της γνώσεως». Αυτό το διάγραμμα αποβαίνει το λειτούργιο θεμέλιο του εγκυκλοπαιδικού. Ουσιαστικά, η Εγκυκλοπαιδεία συνοψίζει τον κόσμο της γνώσης που αποτυπώνεται στο δέντρο του συ-

[34]

στηματικού διαγράμματος του D'Alembert. Βέβαια, σ' αυτή την επινόηση για την οργάνωση της γνώσης, ο D'Alembert στηρίζεται σ' ένα αρχικό πρότυπο διάθεσης της γνώσης που πρώτος επεξεργάστηκε ο Francis Bacon στο έργο του *The Great Instauration*.

Στον Bacon οφείλεται η αρχική ιδέα της διάκρισης των γνωστικών δυνάμεων του ανθρώπου σε μνήμη, φαντασία και λόγο, που αποτέλεσε το θεμέλιο της διαίρεσης των επιστημών. Η περαιτέρω επεξεργασία των ιδεών αυτών από τον D'Alembert και η απεικόνισή τους στο δένδρο της γνώσεως υτηρετούσε τα βαθύτερα αιτήματα του Διαφωτισμού για την εκκοσμίκευση της γνώσης. Η ιδέα η ιδέα του δένδρου της γνώσεως στον «Προσεσγωγικό Δόγο» αντιστρέφει την αντίστοιχη Βιβλική ιδέα του βιβλίου της Γενέσεως: εκεί, το δένδρο της γνώσεως συνδέεται με την απαγόρευση της πρόσβασης στη γνώση - απαγόρευση, η παράβαση της οποίας επέσυρε την εξοστρακισμό των Πρωτοπατόρων από τον Παράδεισο και τη φοβερή τιμωρία της ανθρωπότητας. Αντίθετα, το δένδρο της γνώσεως στην *Εγκυκλοπαιδεία* προσφέρει αντί της απαγόρευσης τη δυνατότητα πρόσβασης στη γνώση. Εί- ~~και~~ δε χαρακτήριστικό πώς συντελείται η πρόσβαση στη γνώση διά του δένδρου της γνώσεως του Διαφωτισμού: ο κορμός του δένδρου απεικονίζει τη φιλοσοφία: δηλαδή, το προϊόν του Λόγου στηρίζει όλες τις άλλες διακλαδώσεις της γνώσης. Μεταξύ αυτών, σε ένα δυοδιάκλιτο χλαδί του δένδρου της γνώσεως εμφανίζεται και η ιερή

[35]

επιστήμη της θεολογίας που, κατά τη Μεσαιωνική αντίληψη των πραγμάτων, αντιπροσώπευε τη βασιλεύσα των επιστημών, της οποίας η φιλοσοφία ήταν μια απλή ancilla (υπηρέτρια). Σ' αυτά τα πολλαπλά επίπεδα, περιλαμβάνονομένου και εκείνου της συμβολικής επικοινωνίας, συντελείται διά του «Προεισαγωγικού Δόγμου» η ολοκλήρωση του αρχικού προγράμματος που είχε εγκαινιάσει ο Βασίλ για την ανακαίνιση της γλώσσας.

Στην επεξεργασία της φιλοσοφίας του «Προεισαγωγικού Δόγμου», ο D'Alembert διέθετε βέβαια, τη συναινέση του Diderot: όμως, αποφασιστική υπήρξε και η συμβολή του κοινού τους φίλου, Étienne Bonnot de Condillac, ο οποίος ανήκε στον στενό κύκλο των Εγκυκλοπαιδιστών και ήταν ο συστηματικότερος μελετητής της φιλοσοφίας του John Locke στη Γαλλία. Η οφειδή στον Condillac εξηγεί κυρίως τον τρόπο με τον οποίο ο «Προεισαγωγικός Δόγμος» και ο εγκυκλοπαιδικός γενικότερα ολοκλήρωνουν την πορεία της μετακένωσης στη γαλλική σκέψη των ιδεών του βρετανικού εμπειρισμού και της αισθησιοκρατίας. Η ολοκλήρωση της μετακένωσης αυτής σηματοδοτεί και την οριστική χειραφέτηση της ηπειρωτικής φιλοσοφίας από τα κατάλοιπα των Μεσαιωνικών μεταφυσικών αντιλήψεων που τόσο ένθερμα είχε οραματιστεί ο Βολταίρος, ήδη από τη δεκαετία του 1720, και πάλι μέσω της επαφής του με τη βρετανική φιλοσοφία του χριστιανού εμπειρισμού.

Το δεύτερο μέρος του «Προεισαγωγικού Δόγμου» εί-

[36]

και και το πιο ενδιαφέρον. Αποτέλει την πρώτη απόπειρα του D'Alembert να γράψει διανοητική ιστορία, και διαθέτει ακριβώς την πρωτοτυπία, την αγκυαίωτητα και τη δροσιά που συνοδεύουν κατά κανόνα τα πρωτοποριακά εγχειρήματα των μεγάλων διανοητών. Στο μέρος αυτό του «Δόγμου», ο D'Alembert επιχειρεί να προικιστεί με ιστορική γενεαλογία τη νέα φιλοσοφία, την αισθησιοκρατική, αντιμεταφυσική και εκκοσμικευμένη φιλοσοφία του Διαφωτισμού που εκθέτει στο πρώτο μέρος του «Δόγμου» του. Η ιστορική αναδρομή του D'Alembert, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «γενεαλογία του Διαφωτισμού», απέβλεπε όχι μόνο να προσγράψει διανοητικά ερεθίσματα που θα προσέδιδαν αίγλη και νομιμότητα στον εγκυκλοπαιδικισμό, αλλά και να προβάλει ένα εναλλακτικό πρότυπο εξιστόρησης της πορείας της φιλοσοφίας σε σχέση με τις ιστορικές αναδρομές που εμφανίζονταν σε συμβατικές ακαδημαϊκές προσημαρτείες πουσσηγούμενων εποχών και, παρ' όλα αυτά, εξακολουθούσαν να αποτελούν τα καθιερωμένα εγχειρίδια φιλοσοφικής παιδείας, όπως, για παράδειγμα, τα έργα των Edme Pourchet και Jean-Baptiste Duhamel. Σε σχέση με τη μνημειώδη ιστορία της φιλοσοφίας του J.-J. Brückner²⁸ που αποτελούσε το θεμελιώδες έργο αναφοράς την επο-

28. Johann-Jakob Brückner, *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem delucia*, 5 τόμοι, Λειψία 1742-1744 (β' έκδοση σε 6 τόμους, 1766-1767).

[37]

χή του D'Alembert, η δική του αναδρομή καθοδηγείται από την πρόθεση να εγγράψει την κριτική ως οργανικό στοιχείο της ίδιας της αφήγησης της ιστορίας της φιλοσοφίας και των ιδεών, και αυτό είναι το στοιχείο που προσορίζει τόσο τον ενδιαφέροντα δισταγμό στο σχετικά σύνομο αυτό αφήγημα των πραγματώσεων του Λόγου. Στοιχείο της κριτικής πρόθεσης του D'Alembert είναι και ένα άλλο χαρακτηριστικό της αφήγησης της ιστορίας της φιλοσοφίας: η αποφασιστική αποκοπή της από την εξιστόρηση της αρχαίας και της Μεσαιωνικής σχολαστικής φιλοσοφίας. Αυτό το μεθοδολογικό χαρακτηριστικό της ιστορικής αφήγησης του D'Alembert κατοπτρίζει την πεποίθηση της ιστορικής κριτικής της εποχής ότι δεν είναι δυνατόν να γνωσθεί με οποιαδήποτε βασιμότητα οτιδήποτε που να ανάγεται σε προ-νεωτερικές εποχές: συγχρόνως, η στάση αυτή διακηρύσσει την ισχυρή προσήλωση στη νεωτερικότητα ως το μόνο νόμιμο αντικείμενο της γνώσης. Η πραγματική φιλοσοφία ή, έστω, η φιλοσοφία που αξίζει σοβαρά να απασχολεί τον άνθρωπο του Διαφωτισμού, αρχίζει, φαίνεται να διακηρύσσει ο D'Alembert, με την Αναγέννηση.

Ένα άλλο ξεχωριστό στοιχείο της ιστοριογραφικής μεθόδου του D'Alembert που τον τοποθετεί πλάι στον Βολταίρο ως προς την αντιληψη του χαρακτήρα της ιστορικής γνώσης, είναι η συστηματική του προσπάθεια να πλαισιώσει την αφήγηση της ανέλιξης της φιλοσοφίας με μια γενικότερη αναφορά στο πολιτισμικό περιβάλλον

[38]

ενός του οποίου σφυρηλατούνται οι φιλοσοφικές ιδέες. Έτσι, δεν παραλείπει να αναφερθεί στη σημασία της εφεύρεσης της τυπογραφίας για την πρόοδο της παιδείας και την ανάπτυξη των καλών τεχνών και της λογοτεχνίας στις εθνικές γλώσσες των ευρωπαϊκών λαών. Μάλιστα, προβαίνει σε εύστοχες –αν και συνοπτικές– κριτικές αποτιμήσεις του έργου των μεγάλων εκπροσώπων της γαλλικής λογοτεχνίας του χρυσού αιώνα LaFontaine, Comille, Racine και ιδίως του Μολιέρου, τον οποίο θεωρεί ότι ξεπέρασε κατά πολύ τους αρχαίους κωμωδούς χάση στην αριστοτεχνική κριτική των παραλογισμών που επικρατούσαν στα ήθη της εποχής του. ✓

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσει ο D'Alembert την εξιστόρηση της ιστορίας της φιλοσοφίας. Στην εξιστόρηση του πρυτανεύει μία ακόμη μεθοδολογική αρχή: η τούτωση της αντιληψής της φιλοσοφίας με την ιδέα της επιστήμης της φύσης ή, μάλλον, η ένταξη της ιδέας της φυσικής επιστήμης στη φιλοσοφία. Η τούτωση αυτή φιλοσοφίας και επιστήμης εξηγεί και τη χρήση του όρου «φιλοσοφία» για να δηλώνεται η επιστήμη της φύσης στην ορολογία του Διαφωτισμού.

Στην ιστορική του αφήγηση, ο D'Alembert απορρίπτει τελείως τη Μεσαιωνική σχολαστική φιλοσοφία και την κατ' εξοχήν ακαδημαϊκή εκδοχή της, τον θωμισμό, ως αποδεκτό τρόπο του φιλοσοφείν.²⁹ εξάγει τη συμβο-

29. Ιββλ. R. Darnton, *The Business of Enlightenment*, σ. 7.

[39]

λή των Descartes και Leibniz, χωρίς να παραλείψει να υποβάλει σε αυστηρή χριτική τα μεταφυσικά κατόλουτα στη φιλοσοφία τους. Όμως, οι πραγματικοί ήρωες της αφήγησης του είναι οι Αγγλοσάξονες: ο Francis Bacon, «ο αθάνατος καρτελάκιος της Αγγλίας»· ο Νεύτων, «η μεγαλοφυΐα» που έδωσε στη φιλοσοφία την οριστική μορφή της· ο John Locke, που «εντότισε τις πρωταρχικές αιτίες της γνώσης». Και στο επίτεδο αυτό διαφαινεται η επίδραση του Condillac στη διαμόρφωση των διανοητικών αξιών του εγκυκλοπαιδισμού. Πάντως, το πιο αξιοστοτεχνικό τμήμα της ιστορικής αναδρομής του D'Alembert απαιτείται από τις αναφορές του στους ζώντες εκπροσώπους του Διαφωτισμού που ενσάρκωσαν την πρόοδο και τη νεωτερικότητα:³⁰ τον Maupertuis, τον Fontenelle, τον Buffon, τον ίδιο τον Condillac, τον Βολταίρο, τον Montesquieu και, τέλος, τον Rameau, τον μόνο καλλιτέχνη μεταξύ των συγχρόνων, τη «γόνιμη ιδιοφυΐα» που είχε κατορθώσει να αποκαταστήσει την αίγλη της γαλλικής μουσικής.

Αυτός είναι ο γλύπτης του Διαφωτισμού, διακηρύσσει ο D'Alembert, υπνοποιώντας ότι τα διανοητικά επιτεύγματα που εξάγει στον Προεισαγωγικό Λόγο, αποτελούν τα πειστήρια της προόδου του ανθρωπίνου πνεύματος κατά τους νέους χρόνους, αλλά και το θεμέ-

30. Παρβλ. E. Badinter, *Les passions intellectuelles*, I, σσ. 459-461.

[40]

λιο των ελπίδων της ανθρωπότητας για μελλοντικές, πληρέστερες μορφές πνευματικής και κοινωνικής απευθείας.

IV. ΥΠΟΔΟΧΗ, ΔΙΗΧΗΣΕΙΣ, ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΕΙΣ

Όπως θα ήταν αναμενόμενο, ο «Προεισαγωγικός Λόγος» και οι ιδέες του εγκυκλοπαιδισμού που κωδικοποιόσε, προκάλεσαν αίσθηση στους διανοητικούς κύκλους ολόκληρης της Ευρώπης. Οι θιασώτες της νεωτερικότητας χαίρετσαν το κείμενο με ενθουσιασμό ως το μανιφέστο μιας νέας εποχής στη φιλοσοφία και στη στοχαστική αναζήτηση της αλήθειας που υποσχόταν ν' ανοίξει πιο ελπιδοφόρους ορίζοντες για την απρόσκοπτη ανάπτυξη της γνώσης. Για τους σταδούς του Διαφωτισμού, ο «Προεισαγωγικός Λόγος» αποτέλεσε την αναμενόμενη διακήρυξη των ιδεών τους, και η κυκλοφορία του αποτέλεσε την απαρχή της συστηματικής τους σε ένα «χόμιμα της ανθρωπότητας» για τη μαχητικότερη διεκδίκηση των απτημάτων της νέας φιλοσοφίας και της πολιτικής και κοινωνικής ηθικής που συναπτόταν με τις νέες γνωσθεωρητικές αρχές.³¹ Ο Buffon και ο Montesquieu διακήρυσαν παντού τον ενθουσιασμό τους, ενώ ο Βολταίρος,

31. E. Badinter, *Les passions intellectuelles*, I, σσ. 454-470.

[41]

από την εξορία του στο Βερολίνο, έγραψε στον D'Alembert ότι «αν υπήρχαν στη Γαλλία περισσότερο άνθρωποι σαν αυτόν, δεν θα είχε φύγει, ούτε ακόμη και για χάρη του βασιλέως της Πρωσίας». ³² Ο abbe Raynal έγραψε: «Πιστεύω ότι πρόκειται για ένα από τα φιλοσοφικότερα, λογικότερα, φωτεινότερα, ακριβέστερα, συνεκτικότερα και πιο καλογραμμένα κείμενα που διαθέτουμε στη γλώσσα μας». ³³

Η αίγλη και η συνεχιζόμενη επίδραση του κειμένου του D'Alembert στις μεταγενέστερες γενιές των λογίων του Διαφωτισμού φαίνεται σχεδόν παληγγυρικά, περισσότερο από σαφάντα χρόνια μετά από την κυκλοφορία του «Προεισαγωγικού Λόγου», στο *Σχεδίασμα ενός ιστορικού πλάνου των προσόδων του ανθρωπίνου πνεύματος* (1794) του Condorcet. Στις σελίδες της ακροελεύσεως αυτής μαστυρίας στον κανόνα των κειμένων του αιώνα των Φώτων, όπου λαμβάνει την κλασική έκφρασή της η φιλοσοφία της ιστορίας του Διαφωτισμού, είναι διάχυτη η επιβολή των πνευματικών αξιών που είχε επεξεργαστεί ο D'Alembert στον «Προεισαγωγικό Λόγο».

Φυσικά, δεν έλειψαν και οι αντιδράσεις, που κυμαίνονταν από την ειρωνεία ως την απροκάλυπτη εχθρότητα. Ένας ανωνύμος σημείωσε ότι, διαβάζοντας τον

«Προεισαγωγικό Λόγο», δεν μπορούσε να αποφύγει να επαναλαμβάνει πολλές φορές το στίχο του Μολιέρου:

Ei nul n'aura d'esprit que nous et nos amis. ³⁴

Πιο επικίνδυνες υπήρξαν οι αντιδράσεις των φορέων των ποικίλων συμβατικών ορθοδοξιών κατά της *Εγκυκλοπαιδείας*. Ιησούτες, Ιανσενιστές, η Γενική Σύνοδος του κλήρου των Παρισίων, το Δικαστήριο (Parlement) των Παρισίων, το Συμβούλιο του Βασιλέως, εξέφρασαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο την εχθρότητά τους απέναντι στην *Εγκυκλοπαιδεία*, που την έβλεπαν να υποκρύπτει ανεξάντλητα κοιτάσματα αιρετικών, υλιστικών και αθεϊστικών ιδεών. ³⁵ Ωστόσο, κατά του «Προεισαγωγικού Λόγου», χάρη στη δεξιότητά των διατυπώσεων του D'Alembert, στάθηκε δύσκολο να στοιχειοθετηθούν συγκεκριμένες κατηγορίες που να μπορούσαν να τεκμηριωθούν με την παράθεση επίσημων χωρίων. Προστάτης πολυτιμότετος της *Εγκυκλοπαιδείας* αποδείχθηκε ο Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes, επόπτης των δημοσιευμάτων, δηλαδή διευθυντής της λογοκλασίας της Γαλλίας στα χρόνια 1750-1763. Ο Malesherbes, πνεύμα δίκαιο και φιλελεύθερο, έσωσε την *Εγκυκλοπαιδεία* αρκετές φορές και, με τις παρεμβάσεις

32. E. Badinter, ό.π., σ. 463.

33. A. Wilson, *Diderot*, σ. 133.

34. E. Badinter, ό.π., σ. 467.

35. R. Dartton, ό.π., σσ. 11-12. Βλ. επίσης M. Leca-Tsiomis, *Écrire l'Encyclopédie*, σσ. 230-241, για τις επικρίσεις που εμφανίστηκαν στο όργανο των Ιησουιτών, *Journal de Tréouar*.

του, συντέλεσε να μη διακοπεί η έκδοσή της.³⁶ Πάντως, το 1759, ο Πάπας Κλήμης ΙΓ' ανέγραψε την *Εγκυκλιολογία* στον *Index*, τον πίνακα των απαγορευμένων βιβλίων της Καθολικής Εκκλησίας.

Αλλά και πέρα από τη Γαλλία, η απτήγηση του εγκυκλοπαιδικού και, ειδικότερα, της φιλοσοφίας του «Προεισαγωγικού Λόγου» υπήρξε σημαντική και έγινε περιβάλλοντα, όπως εκείνα της Καθολικής Ισπανίας³⁷ και της Ιταλίας,³⁸ αλλά και, ως μακρινός απόηχος, στη Ρωσία της Αικατερίνης τής Μεγάλης.³⁹ Εδώ, θα μας απασχολήσουν κάπως αναλυτικότερα οι απτήγσεις του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία. Η ιδέα ενός «προεισαγωγικού λόγου» που να διαλαμβάνει μια περιεπι-

36. Darnton, ό.π., σσ. 9-10.

37. Richard Heer, *The Eighteenth-Century Revolution in Spain*, Πρίνστον 1958, σσ. 43, 72, 74-75, 78, 82-83, 161.

38. Ανεξάντητη πηγή συναφών πληροφοριών είναι η πολύτομη σύνθεση του F. Venturi, *Settecento riformatore*, Τουρίνο 1969-1990. Βλ. ιδίως τόμ. V*, σσ. 440-444, και V**, σσ. 130-131, 135-136, 155-157.

39. Βλ. A. Lortholary, *Le mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1951, σσ. 88-95, 199-205, 248-250, 314-318. Ειδικότερα για τις σχέσεις του Diderot με την Αικατερίνη τη Μεγάλη, βλ. A. Wilson, *Diderot*, σσ. 442-444, 466-467, 512-514, 650-652, και, για το ταξίδι του στη Ρωσία, σσ. 631-636, 639-642 και στοπαδικά.

κή χρητική επισκόπηση της ιστορίας της φιλοσοφίας, δεν φαίνεται να είναι ξένη προς τον Ευγένιο Βουύγαφ όταν, το 1766, εκδίδει στη Λειψία τη *Λογική*. Ο Βουύγαφς προτάσσει στο έργο του ένα εκτενές κείμενο με τίτλο «Αφήγησης προεισοδικής περί αρχής και προόδου τής κατά την Φιλοσοφίαν ενστάσεως».⁴⁰ Βέβαια, η μέθοδος του Βουύγαφφ αφίσταται σε πολλά εκείνης του D'Alembert και παραιοκλονθεί μάλλον τα πρότυπα των συμβατικών εγχειριδίων από τα οποία ο D'Alembert ενσυνείδητα επιδιώκει να διαφοροποιηθεί: η αναδρομή του Βουύγαφφ αναφέρεται σε όλους τους αρχαίους πολιτισμούς και ομιλεί αναλυτικά για τη σχολαστική φιλοσοφία του Μεσαίωνα, αν και, όπως φαίνεται στο τελευταίο μέρος, βαθύτερη πρόθεσή του είναι να εξάρει την πρόοδο των νεοτέρων στον φιλοσοφικό στοχασμό. Το πάνθεον των νεοτέρων που συγκαταλεί ο Βουύγαφφς, είναι εκείνο του πρώιμου, προ-εγκυκλοπαιδικού Διαφωτισμού: δεν λείπουν, βέβαια, ο Bacon, ο Descartes, ο Leibniz, ο Νεύτων και ο Locke, αλλά απουσιάζει η γρήχη χρητική του μεταφυσικού στοχείου στη φιλοσοφία του Descartes και του Leibniz. Συνολικά, η απτήγηση της νεότερης φιλοσοφίας είναι κατηγορηματικά θετική, και αυτό γίνεται με τόλμη και συναίσθηση της πνευματικής

40. Ευγένιος Βουύγαφφς, *Η Λογική εκ παιδαίων και νεωτέρων συνερανασθεία*, Λειψία 1766, σσ. 1-45.

ευθύνης του ορθοφρονούντος στοχαστή να εξάγει την προλαπαγή υπεροχή των Νεοτέρων έναντι των Αρχαίων – πρόταγμα, κατ' εξοχήν εγκυκλοπαιδικό:⁴¹

[...] πᾶσι δέ τέως τοῖς ὀρθά φρονουῖσι ἤδη ἐγνωσμένον, καί τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἀναμιμνησθητῆτως ἐγκριθσόμενον, ὡς ἐκ τῆς ἐγγενομένης ἐπιδόσεως καὶ ἀκριβοῦς ταῖς Ἐπιστήμασις οὕτω πραγματευομέναις, εἰκότως ἐπεστῆν. Ἐξ ἐκείνου γάρ ἡμῖν Γασσένδοι τε ὤφθησαν, καὶ Κασρέσιοι, καὶ Γαλαλαῖοι, Νεύτωρες τε, καὶ Δειβνίτιοι, καὶ Οὐόλφιοι, καὶ οἱ ἄλλοι δι' οὓς ἡ φιλοσοφία καθ' ἡμᾶς, εἴπερ ἄλλοτέποτε εἰς ἀκριβήν προαχθεῖσα, καὶ ἐκ δυνάμειως πορευομένη εἰς δύνωμιν, πολλαῖς τε, καὶ καλαις εἰδήσεσι, καὶ ἐπινοσίαις, καὶ τέχναις τὸν ἀνθρώπων κατεπελούτιοσε βίον, ἄς ὁ πᾶς αἰὼν μέχρη τοῦδε ἠγγώησεν.

Δεν είναι παράδοξο, λοιπόν, ότι από τον κύκλο των μαθητών του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα εμφανίστηκαν δύο μαχητικοί διεργηνευτές του εγκυκλοπαιδικισμού στην ελληνική παιδεία: ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ και ο Χριστόδουλος Παμπλέκης. Ο Μοισιόδαξ, στο εναρκτήριο μάθημα που εκφώνησε στην αυθεντική ακαδημία του Ιασίου [«Περί Φιλοσοφίας» (1765)], αλλά και στο εισαγωγικό κείμενο της *Απολογία* του (1780), εκθέτει με

41. ὁ.π., σ. 45.

[4 6]

ενθουσιασμό τις αρχές του εγκυκλοπαιδικισμού. Στο εισαγωγικό κείμενο της *Απολογία*, οι απηχήσεις του «Προεισαγωγικού Λόγου» του D'Alembert είναι διάχυτες τόσο στην πολεμική κατά της αρχαίας και της σχολαστικής φιλοσοφίας, κατά της «αισχράς τυραννίδος του αριστοτελισμού» όπως την αποκαλεί ο Μοισιόδαξ, όσο και στην εξέταση των εμβληματικών μορφών του Διαφωτισμού, των «αειδλεστώντων» Γαλαλαίου και Κασρεσίου, και στο εγκώμιο του Νεύτωνα, «νόος φύσει μεγαλοφυσός».⁴² Ο Παμπλέκης προχώρησε ακόμη πιο πολύ. Για να παρουσιάσει τα βασικά στοιχεία της φιλοσοφίας, επέλεξε και παράφρασε στα ελληνικά αποσπάσματα από αντυπροσωπευτικά λήμματα της *Εγκυκλοπαιδείας*,⁴³ γεγονός που του στοίχισε δεινό καταπλεγμό από τους εχθρούς του και, εν τέλει, αφορισμό από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.⁴⁴

42. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, Βιέννη 1780, σσ. 10-15, 152-160. Βλ. επίσης Π. Μ. Κιτρομηλιδής, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συνταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σσ. 79-88, 172-173.

43. *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών, μεταφυσικών πνευματικών και θείων αρχών*, Βιέννη 1786. Πρβλ. Π. Χρ. Νούτσος, *Νεοελληνική φιλοσοφία*, Αθήνα 1981, σσ. 53-66, για λεπτομερή εντοπισμό των ερασιματών του Παμπλέκη από την *Εγκυκλοπαιδεία*.

44. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλιδής, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σσ. 368-373.

[4 7]

Στην *Εγκυκλοπαιδεία* προσφεύγει και ο Ρήγας Βελεστινλής, δηλώνοντας την πηγή του ρητά στο κείμενό του, όταν, συγγράφοντας το *Φυσική Ανάθλιγμα*, επιχειρεί να αναφέρει τα θεμέλια των δεισιδαιμονιών και των προλήψεων μεταξὺ των συμπαιρωτών του.⁴⁵

Όμως, μεταξὺ των λογίων του νεοελληνικού ρεύματος του Διαφωτισμού, εκείνος που συντελεί στην άμεση μετακένωση της γνωσιοθεωρίας του D'Alembert, όπως αυτή εκτίθεται στον «Προεισαγωγικό Λόγο», υπήρξε ο Δημήτριος Καταρτζής. Στην πολυσελίδη πραγματεία «Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν», μεταφέρει το συστηματικό διάγραμμα του D'Alembert για τον επιμερισμό της ανθρώπινης γνώσης στους τομείς της μνήμης, του λόγου και της φαντασίας, και κατατάσσει βάσει αυτών τη διαθέσιμη στην εποχή του ελληνική φιλοσοφία.⁴⁶ Ο σκοπός του είναι κριτικός: να επιστημονήσει τις ελλείψεις και τα κενά στο φάσμα της παιδείας των Νεοελλήνων, απαριθμώντας τις διαθέσιμες πηγές και βιβλία. Παρουσιάζοντας το «Μεθοδικό διάγραμμα» της γνώ-

45. Βλ. *Φυσική ανάθλιγμα διά τους σχιόνους και φιλομαθείς Έλληνες*, παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θεσσαλού, Βιέννη 1790, σσ. 31 και 157.

46. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημασά, Αθήνα 1960, σσ. 94-203, και πρβλ. Κιτρομηλιάδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 211-213.

σης, ο Καταρτζής δεν παραλείπει να δηλώσει ρητά τη γενεολογία της ιδέας:⁴⁷

Τὸ Διάγραμμα πρώτος τοῦ τόκαιμ εἶναι ὁ κύριος Μπακὼν δεύτερος ὁ κύριος Σαμπιέρ· ὁ κύριος Ντιντερό τὸ ἐτελειοποίησε, καὶ μετὰ τὴν ἄδειά του τὸ ἐτύπωσ' ὁ κύριος Νταλαμπιέρ μετὰ τὴν ἐρηγεία του.

Ο Καταρτζής εκφράζει τον θαυμασμό του για τον D'Alembert και σε άλλα σημεία του έργου του,⁴⁸ ενώ, περισσότερο από τρεις δεκαετίες αργότερα, στο τμήμα σχέδια των γνωστικών δυνάμεων του ανθρώπου αναφέρεται και ο Βενιαμίν Λέσβιος: «ο νους είτε η ψυχή του ανθρώπου έχει τρεις δυνάμεις: την μνήμη, το λογικόν και την φαντασίαν».⁴⁹

Ο Αδελμάντιος Κοροής επίσης θυμάται σποραδικά τον D'Alembert (τον Δαλαμβέρτην, όπως αποδίδει το όνομά του στα ελληνικά), όχι πλέον με αφορμή τη γνώ-

47. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 138.

48. Ο θαυμασμός που εκφράζει ο Καταρτζής (αυτόθι, σσ. 314 και 325) για τις αρετές της μετάφρασης του Τάκτου από τον D'Alembert, αποτρέπει ενδειχτή ότι ο Φαναριώτης λόγιος κατέχευε τα *Mélanges* του D'Alembert, μάλλον την πρώτη έκδοσή του 1753, όπου περιλαμβάνεται η μετάφραση.

49. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Αθήνα 2002, σσ. 216-217.

σιβευαρία του, αλλά σε σχέση με πολιτικά πιο ριζοστασιακές στιγμές του, όπως η κριτική της θρησκείας και του μοναχισμού στο έργο του περί της εξώσεως των Ιησουλτών από τη Παλλία.⁵⁰

Ο ενδελεχμένος επιλογος σ' αυτή την περιληπτική αναδρομή προσφέρεται από τη σχετική μνεία στην οποία προβαίνει ο Διονύσιος Σολωμός, στον *Διάλογο* του 1824: «Οι Γάλλοι έλαβαν φιλονικία για τη γλώσσα και ετέλειωσε εις την εποχή του D'Alembert». Στο χώριο αυτό, ο Σολωμός προφανώς ανακαλεί τις απόψεις που διατυπώνει ο D'Alembert στον «Προεισαγωγικό Λόγο» για το γλωσσικό ζήτημα στην ευρωπαϊκή παιδεία των πρώιμων νέων χρόνων, και τη διαμάχη μεταξύ των οπαδών της λατινικής και εκείνων των νεότερων ομιλουμένων γλωσσών. Ο D'Alembert συνδέει την έναρξη της προόδου της φιλοσοφίας με την εγκατάλειψη των προλήψεων υπέρ των νεκρών γλωσσών και την καθιέρωση της χρήσης των νεότερων γλωσσών στη λογοτεχνία και την παιδεία. Αυτό ακριβώς το μήνυμα θέλει να μεταφέρει και ο Ποιητής στον *Διάλογο* του Σολωμού, όταν, στη συζήτησή του με τον Σοφολόγιστο, επικαλείται τις απόψεις ορισμένων από τις εμβληματικές μορφές του «Προεισαγωγικού Λόγου»,

50. Βλ. π.χ. Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τομ. Β', Αθήνα 1988, σσ. 417, 681, 735, και Γ', Αθήνα 1990, σσ. 221 και 440.

συγκεκριμένα, του Bacon και του Locke, όπως και εκείνες του Condillac, για να θεμελιώσει τα επιχειρήματα του υπέρ της χρήσης της ζωντανής γλώσσας τού λαού.⁵¹

Οι συνοπτικές αυτές υπομνήσεις για τη δεξίωση των ιδεών του D'Alembert στην ελληνική φιλολογία των Φώτων παρουσιάζουν, εκτός από το ειδικότερο ενδιαφέρον της ανάκτησης των καταβολών της νεωτερικότητας στον νεοελληνικό στοχασμό, και αξιόλογο συγκριτικό ενδιαφέρον. Εικονογραφούν το εύρος της ακτίνας της διάδοσης των ιδεών του εγκυκλοπαιδισμού στον ευρωπαϊκό κόσμο και τη λειτουργία τους ως συντελεστών της μακροχρόνιας και επίπονης διαδρομής των ευρωπαϊκών κοινωνιών προς την πνευματική και πολιτική ελευθερία.

51. Βλ. Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα 1994, σσ. 531-551, ιδίως σσ. 532-533, 535, 540.

Ο Ζαν Λε Ρον Ντ' Αλαμπτέρ είναι από τους μεγαλύτερους μαθηματικούς και φυσικούς του 18ου αιώνα, και παρβόλληλα, ένας από τους πιο σημαντικούς φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού. Ενσωματώνοντας στην παφάδοση του καρτεσιανού ορθολογισμού τις διδασκαλίες του Νεύτωνα, άνοιξε το δρόμο για το νεότερο επιστημονικό ρασιοναλισμό.

Συνδευθυντής με τον Ντιντερό της *Εγκυκλοπαίδειας* υπήρξε ένας από τους πιο διακεκομμένους πρωταγωνιστές του αγώνα των Διαφωτιστών εναντίον της απολυταρχίας, του σκοταδισμού και του θρησκευτικού φανατισμού, κήρυκας της ανεκτικότητας και υποστηρικτής της διάδοσης της γνώσης και της παιδείας σε όλους.

Ο Ντ' Αλαμπτέρ γεννήθηκε στο Παρίσι το 1717. Νόθος γιος της μαφροσίας ντε Τανσέν και του υπότη Ντετούς, εγκαταλείφθηκε από τη μητέρα του. Ο πατέρας του φρόντισε να του εξασφαλίσει τα προς το ξύν και ενδιαφέρθηκε για την εκπαίδευσή του. Γράφτηκε στο αριστοκρατικό Κολλέγιο των Ιανσενιστών Quatre-Nations. Το λαμπρό του πνεύμα έκανε τους δασκάλους του να ελπίσουν πως θα τον διαμορφώσουν σ'ένα νέο Πασκάλ, πολέμιο των Ιησουιτών. Οι θεολογικές συζητήσεις αφήνουν όμως αδιάφορο τον Ντ' Αλαμπτέρ που σπουδάζει νομικά και μετά την αποφοίτησή του εγγράφεται στην Ιατρική Σχολή. Σύντομα όμως αφιερώνεται οριστικά στα μαθηματικά. Οι πρώτες του εργασίες θεωρούνται τόσο σημαντικές που σε ηλικία 24 ετών γίνεται μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών. Δύο χρόνια αργότερα, το 1743 δημοσιεύει το έργο του *Πραγματεία περί Δυναμικής*, στο οποίο περιέχεται η αρχή που φέρει το όνομά του. Το 1744 δημοσιεύει την *Πραγματεία περί της ισορροπίας και της κινήσεως των ρευστών*. Τα δύο αυτά έργα, με τα οποία απορρίπτεται τη μεταφυσική και ακολουθεί την πειραματική μέθοδο του Βαρον, τον καθιστούν διάσημο. Άλλα επιστημονικά έργα του: *Έρευνα επί της μεταπτώσεως των ισχυρισμών*, *Περί της θεωρίας των παλλομένων χορδών*, *Στοχασμοί για την γενική αιτία των ανέμων*.

